

hele hans rolle i forløbet i øvrigt – dét står endnu tilbage at undersøge – eller medtænke. Han nævnes ikke med et ord i denne afhandling, ikke så lidt bemærkelsesværdigt når man tænker på Påskekrisen.

Bogen kunne være bedre gennemarbejdet. Den er præget af gentagelser og et til tider noget upræcist sprog. Og op mod 200 – tohundrede – stavfejl er for mange. Men trods dette og de oven-

nævnte indvendinger kan bogen varmt anbefales. Det er en særdeles interessant og spændende sag, de tre studerende har gravet frem. Dertil må tilføjes, at det danske rigsfællesskab i det 20. århundrede har været præget af mange større og mindre betænkelige sager, der endnu ikke er undersøgt. Lad os derfor håbe, at den nye værkserie fra Center for Nordatlantiske Studier vil præsentere flere af disse konflikter.

Kirken under besættelsen

Af Henrik Skov Kristensen

Erik Thostrup Jacobsen: *Som om intet var hændt. Den danske folkekirke under besættelsen.* (Odense Universitetsforlag, 1991). 381 s.

Anders Bjørnvad: *På vej mod hjemstavnsret. Den katolske kirke i Danmark under den tyske besættelse 1940-45.* (Odense Universitetsforlag, 1993). 190 s.

Erik Thostrup Jacobsens ph.d.-afhandling må betragtes som den centrale undersøgelse i det projekt om kirken under besættelsen, som Statens Humanistiske Forskningsråd satte i gang i midten af 1980'erne. Forfatterens overordnede, og i øvrigt overbevisende, konklusion er, at kirken under besættelsen er at opfatte som et spejl af samfundet. Man genfinder i det kirkelige liv de overvejelser og bevægelser og dermed også konflikter, som adskillige detailundersøgelser har kunnet påvise i det verdslige Danmark fra 1940-45. Konsensus-synspunktet står altså nok en gang ikke for en nærmere prøvelse.

Forfatteren understreger, at hans hovedanliggende ikke er at skrive kirkehi-

storie, men »samtidshistorie, der har kirken som sit objekt«. Forfatterens mål er altså at undersøge, hvordan kirken i bredeste forstand stillede sig til centrale principielle samfundsspørgsmål under det pres, som også det øvrige samfund og dets institutioner blev udsat for. Tre lag af det kirkelige liv udkrystalliseres: Kirkeministeriet, biskopperne og de menige præster. Bogen rummer således en analyse af, hvordan den danske forhandlingspolitik konkret førtes ud i livet inden for et ressortområde, nemlig Kirkeministeriets. Der var det specielle ved dette område, at de menige embedsmænd, præsterne, hver søndag stod ansigt til ansigt med befolkningen. På prædikestolen kunne de principielt ytre sig frit, uden at Kirkeministeriet kunne gribe ind, for i deres forkyndelse stod præsterne udelukkende til ansvar over for biskopperne, som forfatteren tegner en række interessante portrætter af.

Selv om dele af undersøgelsen har karakter af administrationshistorie ligger hovedvægten dog på de forskellige kirkelige retningers stillingtagen i forbindelse med centrale spørgsmål under

besættelsen: 9. april-ordningen, valget i marts 1943, aktionen mod de danske jøder osv. En af forfatterens hovedkilder til denne beskrivelse er en gennemgang af diverse kirkelige blade.

Indre Mission så den tyske besættelse som straffen for den omsiggribende kulturradikalisme og materialisme. Den anden kirkelige hovedretning, grundtvigianismen, afviste, at den tyske besættelse var gudvillet. Modsat missionsfolkene var man indstillet på at acceptere 9. april-ordningen og dens løfter om dansk selvstændighed og neutralitet. Ganske som Indre Mission mente de grundtvigske, at landets ulykke måtte medføre befolkningens ansvarliggørelse, men hvor Indre Mission mente, at den ydmygende situation tilsagde tavs selvransagelse, søgte grundtvigianerne tilbage i folkets historie, og Grundtvig var naturligvis den store inspiration. I et af Grundtvigs vers fandt man belæg for, at hvis »et folk bevarer det hjerte hvorfra livet udgår, så går det ikke til grunde, selv om det får de vanskeligste ydre vilkår at leve under«. Sammenholdelsen af det indre og det ydre blev centralt for grundtvigianernes syn på, hvilke opgaver der skulle løftes i den nye situation. Folkets beståen ahang ikke af ydre forhold, men af folkets forhold til den åndelige arv og troen på, at Gud havde givet danskerne landet og ville bevare det, så længe danskerne var tro mod deres opgave – en national opgave, som grundtvigianerne så som gudgivet. Fokuseringen på sammenhængen mellem det indre og det ydre gjorde grundtvigianerne til faste støtter for den danske samarbejds- og forhandlingspolitik, som jo netop gav danskerne den frihed i de indre, åndelige forhold, som for de grundtvigske var de ydres forudsætning. Hvis man, som missionsfolkene, vedblev at fokusere på skyld og ansvar, ville det blot føre til indre opløsning. I stedet skulle man skabe en national

samling over for besættelsesmagten. Alsangsbølgen i 1940 og skabelsen af Dansk Ungdomssamvirke var direkte resultater af den grundtvigske opfattelse.

Som bekendt vægrede Indre Mission sig ved at tilslutte sig Ungdomssamvirket, bl.a. fordi det efter missionsfolkene mening forfulgte verdslige mål, hvor forholdet til Gud måtte være det centrale.

Mindre kirkelige retninger som Kirkeligt Forbund og Barthianerne var også skeptiske over for Ungdomssamvirket og i det hele taget samarbejds- og forhandlingspolitikken. At ligge underdrejet, indtil stormen var drevet over, hjalp intet, for ingen ydre garantier for Danmarks uafhængighed hjalp, hvis ikke folket fandt den indre integritet og den åndelige og personlige suverænit.

Især Tidehverv kunne ikke acceptere 9. april-ordningen og et initiativ som Ungdomssamvirket. Tendenserne til at indrette sig efter de nye tider spærrede blot for erkendelsen af nederlaget. Og når man ikke havde tiltro til Ungdomssamvirket, skyldtes det dets mål om massepåvirkning, hvor der ifølge Tidehverv i stedet var behov for personlig selvstændighed. Ungdomssamvirket repræsenterede »opportuniste i idealitetens dragt«. At værne friheden var ganske rigtigt en vigtig opgave, men det var noget, man skulle påtage sig som menneske uden at tage Gud til indtægt.

Forfatteren påpeger, at der for alle de kirkelige retningers vedkommende var tale om en kontinuitet i reaktionsmønsteret: »Man indtog og fordøjede begivenhederne ud fra de positioner, man havde allerede før krigen«.

Som institution havde kirken fundet sin plads i besættelsessystemet. Man støttede parolen om »ro og orden«. Tidens alvor tilsagde ikke noget opgør, men det var karakteristisk, at i det omfang man kan tale om fløje i det kirkeli-

ge liv, var reservationerne over for 9. april-ordningen størst på højrefløjen.

I takt med regeringens indrømmelser over for tyske krav blev de principielle uenigheder i det kirkelige landskab stadig mere udtalte, og to hovedstandpunkter udviklede sig. Problemet var, om man med Karl Barths ord fortsat skulle forholde sig »som om intet var hændt«. Det ene hovedsynspunkt var, at ansvaret for den danske folkekirke, og regeringens og kongens vanskelige situation, nødvendiggjorde, at man ikke tog stilling til aktuelle politiske spørgsmål i prædikenerne. Teologisk støttede dette hovedsynspunkt sig til den opfattelse, at Guds ord var evigt aktuelt og ikke skulle indrette sig på særlige situationer. Det andet hovedsynspunkt var, at ansvaret over for etiske principper som ret og sandhed måtte have primat over for alle andre hensyn. Derfor måtte kirken sige fra, når disse blev knægtet. Vel var kirken forpligtet til lydighed over for den rette øvrighed, men øvrigheden havde selv undsaagt loyalitetsforholdet, når den tillod krænkelser af sandhed og ret. Kirken kunne ikke fortsætte, som om intet var hændt, men måtte protestere og forkynde Ordet ind i den aktuelle situation.

Disse to hovedsynspunkter, som groft betegnet var det grundtvigske over for det ikke-grundtvigske, tegnede sig i stigende grad tydeligt fra omkring 1942. Især skredet i jurisdiktionen, stillingen til kirkekampen i Norge, racespørgsmålet og den begyndende »båndlæggelse af evangeliets frihed« i form af diverse cirkulærer fra Udenrigsministeriet og Kirkeministeriet satte tingene på spidsen. Nok kunne Kirkeministeriet principielt ikke blande sig i forkyndelsen, ikke desto mindre påviser forfatteren, at ministeriet holdt præsterne i særdeles stramme tøjler. Efter krigen hed det sig, at dette skete på tysk forlangende, men forfatteren påviser, at der i høj grad var

tale om profylaktisk selvcensur og -justits.

Utilfredsheden på højrefløjen og i de økumeniske kredse lagde et betydeligt pres på biskopperne, som skulle håndtere de varme kartofler.

Ved valget i marts 1943 var positionerne velkendte. Dog var der nu en klar tendens til, at Indre Mission ikke længere betragtede politik som et uvedkommende fænomen. Man var ikke længere helt fremmed over for et egentlig brud mellem kirke og stat, såfremt statsmagten ikke overholdt Guds bud. I dette spørgsmål nærmede Indre Mission sig altså Kirkeligt Forbund, hvis kongstanke netop var denne deling. Spørgsmålet blev særligt påtrængende efter regeringens de facto tilbagetræden den 29. august 1943. En del aktivistiske præster følte nu, at grundlaget for »norske tilstande«, dvs. en løsrivelse fra statsmagten, sådan som den norske søsterkirke havde foretaget det over for Quislingstyret, var til stede. Biskopperne manede dog til forsigtighed, idet de henviste til, at man stadig var tjenestemænd og ansvarlige over for centraladministrationen og over for kongens og den afgæede regerings bud.

Med overgrebet på de danske jøder i oktober 1943 øgedes presset på biskopperne i en grad, så en kirkelig stillingtagen i det konkrete spørgsmål var uomgængelig. Det resulterede i det kendte »jøde-hyrdebrev«, som ofte er blevet fremholdt som udtryk for kirkens konsensus. Men, som forfatteren klart dokumenterer, så var der ikke tale om et egentligt hyrdebrev udsendt af et enigt bispekollegium. Københavns biskop Fuglsang-Damgaard skar igennem og tog et selvstændigt initiativ – et initiativ, som han efterfølgende (dog ikke efter krigen!) måtte høre en del for fra sine bispekolleger. Havde Fuglsang-Damgaard ikke handlet egenhændigt, tyder en del på, at hyrdebrevet var blevet for-

muleret anderledes diplomatisk. Senere hyrdebrev, som biskopperne af de aktivistiske præstekredse blev presset til at udsende, understøtter dette. Et af dem blev efter diskussion i bispekollegiet så tilfældigt, at der med forfatterens ord kræves »nærlæsning ... for overhovedet at få et budskab frem«. Det drejer sig om et hyrdebrev, som blev udsendt i februar 1944 efter drabet på Kaj Munk. Forfatteren ser dog ikke desto mindre dette hyrdebrev som skelsættende, for mens jøde-hyrdebrevet var en del af en større protest fra de bærende samfundsinstitutioner, var Kaj Munk-hyrdebrevet, som i øvrigt efter tilføjelsen ikke nævnte Kaj Munk eksplicit, udtryk for, at kirkens ledelse i denne sag fandt, at politiske hensyn måtte vige. Drabet var en så stor rystelse, at kirken valgte at lægge afstand til øvrighedens påbud om tavshed i sagen. Biskopperne nægtede endda at viderefremme det ministerielle påbud til provster og menige præster. Også fordi biskopperne indså, at det ville gøre deres egen stilling over for præsterne helt uholdbar.

Ét hyrdebrev udsendte biskopperne uden pres fra neden og uden forudgående sværdslag om formuleringen, nemlig det, der blev udsendt i forbindelse med Danmarks befrielse!

Biskopperne var som kollegium systemloyale, og det samme var hovedparten af de menige præster. Det er velkendt, at en del præster fra den aktivistiske mindretalsfløj som enkeltindivider gik ind i decideret illegalt arbejde. Det er derfor nærmest befriende, at forfatteren eksplicit afstår fra at undersøge spørgsmålet om en særlig kirkelig deltagelse i modstandskampen nærmere. Det er almindelig antaget, at der var en overrepræsentation fra tidehvervske og barthianske kredse, og den antagelse finder forfatteren sandsynlig, i hvert fald for den tidlige rekruttering. Det vil sikkert også være en vanskelig sag at

påvise, hvorvidt disse personers motiver var betinget af deres kirkelige baggrund eller af en tilknytning til f.eks. partiet Dansk Samling.

Som nævnt er bogens overordnede konklusion, at kirken under besættelsen reagerede som det verdslige samfund. En anden hovedkonklusion i bogen er, at de teologiske positioner blev fastholdt under og også efter besættelsen. »som om intet var hændt«.

Erik Thostrups Jacobsens bog er en lærd afhandling i bedste forstand. Den udreder instruktivt kirkens forhold og den kirkelige diskussion under besættelsen. Anmelderen, som er uden de store teologiske og kirkehistoriske forudsætninger, havde især udbytte af udredningen af de kirkelige retningers standpunkter, som er gennemført særdeles koncist. Selv om Thostrup Jacobsen betoner, at hans undersøgelse ikke er kirkehistorisk, vil det dog ikke desto mindre nok være netop et kirkehistorisk publikum, den appellerer til.

Dette gør sig i endnu højere grad gældende for Anders Bjørnvads parallelle undersøgelse af den katolske kirke under besættelsen. Forfatteren har givet bogen titlen »På vej mod hjemstavnsret«. Og den er velvalgt, for et hovedtema er den assimileringssproces til det danske samfund, som biskop Suhr satte igang ved sin tiltræden i 1938. Suhr var den katolske kirkes første danskfødte biskop siden kirkens grundlæggelse i 1849. Og det er forfatterens tese, at netop besættelsestiden lettede Suhrs bestræbelser på at fordanske kirken. Det kildemæssige belæg for denne, i øvrigt ganske plausible tese, er svagt funderet, og netop det sparsomme, ja nærmest fraværende kildemateriale har generelt været et stort problem for forfatteren, som i flere passager lader sin frustration herover få frit løb. Således skraber forfatteren i sin indledning smørret af kriti-

kernes brød ved at påpege, at »Det samlede materiale opfordrer generelt ikke til at drage for vidtgående slutninger og medfører i øvrigt, at flere emner kun kan belyses i ringe grad«. Andetsteds redegør Bjørnvad for, hvordan den katolske kirkes arkiv for årene 1940-45 stort set er en lakune, selv om trossamfundets medlemmer, ca. 22.000, blev skrevet i mandtal i 1940, og selv om han kan sandsynliggøre, at biskoppens sekretariat har skrevet 7.000-8.000 breve i de fem år. Forfatterens meget sandsynlige forklaring på lakunen er, at materialet af sikkerhedsårsager blev bortskaffet umiddelbart efter den 29. august 1943 og herefter løbende. Som forfatteren påpeger, var den tyske katolske kirkes forhold til nazi-regimet bestemt ikke det bedste, og den tyske aktion mod de danske jøder i oktober kan også have været en direkte anledning til at træffe sikkerhedsforanstaltninger. En henvendelse fra forfatteren til Vatikanets arkiv viste sig frugtesløs. Her skulle angiveligt intet bero vedrørende Danmark 1940-45.

Forfatteren er derfor langt hen ad vejen henvist til med trykte publikationer som *Katolsk Håndbog* fra 1943 og *Katolsk Ugeblad* som hovedkilder at give en detaljeret og kompetent redegørelse for kirkens organisatoriske og aktivitetsmæssige udvikling.

Udadtil tog den katolske kirke ikke stilling til besættelsestidens politiske og nationale spørgsmål, f.eks. var biskoppen, i modsætning til de katolske akademikere, tavs i forbindelse med aktionen mod de danske jøder. Suhrs reaktion på alsangen i 1940 skal have været: »vi synger med«; men trods biskoppens bestræbelser på at gøre kirken mere dansk var han, understreger Bjørnvad, først og fremmest *katolsk*. Han stod i spidsen for en afdeling af en verdensomspændende kirke, hvis centrale magtapparat befandt sig i Rom. I det sporadiske kildemateriale har forfatteren fundet en prædiken,

som pastor Schindler holdt på et tidspunkt inden 1944 i Klosterkirken i Skt. Kjeldsgade. Denne prædiken, som uden nogen tvivl havde adresse til den toneangivende fløj inden for den danske folkekirke, angreb »en udbredt tendens til at gøre Kristi religion til dansk nationalreligion«, og at man »benyttede kristendommen som led i den nationale rejsning til dansk selvbesindelse og brugte salmer som slagsange og åndsmænd som nationale heroer«. Schindler påpegede, at Gud ingen forpligtelse havde over for hverken Danmark eller nogen anden nation. Gud havde skabt menneskene, men menneskene havde skabt folkene, og det var ikke for sine dyder, at menneskene blev splittet i nationer og sproggrupper. Der var altså en klar teologisk grund til den katolske kirkes neutralitet. Bjørnvad går ikke videre i sine konklusioner, end han har kildebelæg for, men spørgsmålet er, om man skal lade sig nøje med den idealt teologiske forklaring på kirkens neutralitet. Brødrene, søstrene og præsterne i den danske katolske kirke var, som forfatteren påviser, en højst international flok. Af de ca. 100 præster var de 76 udenlandske, af dem 29 tyske, og hele kirkens fremtrædelsesform var præget af udenlandske mønstre, ikke mindst tyske. Af de menige medlemmer af trossamfundet i Danmark var bl.a. en stor del af polsk oprindelse, og med de udbrydertendenser, som forfatteren påviser, at polakkerne i Danmark havde demonstreret i 1930'erne i retning af at danne en *polsk* katolsk kirke i Danmark, er det nærliggende at antage, at der trods alt var nationale spændinger inden for trossamfundet. En streng neutralitet fra kirkens side var vel den første forudsætning for, at disse spændinger ikke kom op til overfladen. Bjørnvad anfører selv eksempler på, at nationale tilhørsforhold ikke var ganske underordnede. Da f.eks. pastor van der Stok, som antagelig var nederlandsk, i

1944 tiltrådte som sognepræst i Haderslev sogn, hvor der var både danske, tyske og i høj grad polske interesser, afskaffede han forgængerens praksis med at læse evangeliet og afsynge salmer på både dansk og tysk. Nu foregik de kirkelige handlinger kun på dansk. Det indbragte ham i det mindste én klage fra menigheden.

Medens den katolske kirke i Danmark som sådan holdt sig strengt neutral, kan Bjørnvad påvise, at mange katolikker som enkeltpersoner gik ind i illegalt arbejde. Der peges blandt andet på den polsk-engelske efterretningsor-

ganisation »Felicia«s forgreninger i Danmark, og forfatteren har også på Sjælland kunnet konstatere et par rent katolske modstandsgrupper. I det illegale arbejde, konstaterer Bjørnvad, synes især danskfødte katolikker og katolikker fra andre tyskbesatte lande at have været aktive.

Trods det mangelfulde kildemateriale har forfatteren formået at skrive en bog, som er spækket med faktuelle oplysninger om den katolske kirke i Danmark under besættelsen. Men det er nok blevet en anden bog, end han havde regnet med.

Clios døtre

Af Claus Møller Jørgensen

Marianne Alenius, Nanna Damsholt og Bente Rosenbeck (red.): *Clios døtre gennem hundrede år. I anledning af historikeren Anna Hudes disputats 1893.* (Museum Tusulanums Forlag, 1994). 280 s.

I 14 artikler præsenterer denne antologi dels kvinders stilling i de institutioner, der forvalter historien, dvs. videnskaben, arkiver og museer, dels kvindelige akademiske institutioner og organisationer, dels en række kvindelige danske historikere og en enkelt svensk. Generelt er der tale om en interessant samling, der giver en hel del nyt. »Gennem hundrede år« må dog tages med visse modifikationer, for de seneste årtiers udviklinger berøres kun i de bredere artikler og slet ikke i de historiografisk-biografiske analyser, hvor Astrid Friis er det nærmeste, vi kommer vor tid. Man skal heller ikke forvente, at en særlig kvindelig måde at skrive eller forske historie på kommer til

udtryk i artiklerne, der i øvrigt ikke er skåret over den samme læst. Der er måske nok en tendens i nogle af artiklerne til at fortolke kvindernes stilling og deres aktivitet især i videnskaben i så negativt og ubetydeligt lys som muligt, men det gælder ikke alle. Ellers har man prisværdigt nok bestræbt sig på at komme så vidt rundt som muligt i de forskellige sammenhænge, hvori kvindelige historikere har virket og virker.

Bente Rosenbeck lægger for med artiklen »Kønnets Grænser«, som tager det centrale tema op om kvinders muligheder, ifølge forfatteren fraværende muligheder, i en mandsdomineret videnskab. Artiklen handler ikke i første linie om danske historikere – de nævnes kun spredt – og der tales mest om andet end historikere og kvinderne i det danske historikermiljø og historievidenskabelige samfund. Den fremtræder således ikke som en introduktion til de resterende artikler.